

Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban

Róbert Péter

Miért nehéz beszélni is róla?

A társadalom rétegződésének, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer vizsgálatának fontosságát nem szokás megkérdőjelezni a hazai szociológiai kutatásokban. Ezután viszont már kevés kérdésben van a téma kutatói között közmegegyezés. A viták ráadásul egy olyan szakmai közegben folynak, ahol az *evidence based* érvelés számára egyre nagyobb akadályt jelent a jó minőségű, nagy elemszámú országosan reprezentatív adatfelvételek hiánya. A szocialista idők tudományos világát és közegét nyilván senki nem kívánja vissza, de megoldhatatlan feladat előtt állna az a kutató, aki Ferge (1969) rétegződési vizsgálatát, vagy Kolosi (1987) Rétegződés-modell vizsgálatát szeretné az ezredforduló utáni, vagy különösen az elmúlt évek adatain megismételni. Nyilván sajátos politikai közeg volt Magyarországon, amikor a Központi Statisztikai Hivatal volt a társadalmi rétegződés- és mobilitási vizsgálatok első számú kutatóhelye, ahol annak idején Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf végezte kutatásait. Nehéz eldönteni, hogy mit lehet kevésbé elképzelni: azt, hogy Magyarországon a KSH-ban 1962-64-ben, majd 1973-ban, majd 1983-ban, majd 1992-ben több tízezer fős országosan reprezentatív mintákon készültek rétegződési és mobilitási felvételek, vagy azt, hogy az azóta eltelt több mint 20 évben nem készültek ilyen léptékű országos adatfelvételek. Mindkét tény igaz.

Ennek fényében felesleges szócséplésnek tűnhet, hogy milyen elméleti alapokon és milyen módszertani megfontolásokkal lehet(ne) minél pontosabban leírni a mai magyar társadalom rétegződését, egyenlőtlenségi viszonyait, ha ennek megfelelő adatokon alapuló lehetősége kevésbé áll fenn. Arról természetesen nincs szó, hogy *semmilyen* adatforrás ne lenne, aminek alapján fontos következtetésekre ne lehetne jutni a mai magyar társadalomról. Két területet is ki lehet emelni. A *jövedelmi egyenlőtlenségek*, a szegénység, jelesül a gyermekszegénység témájában a Tárkiban hosszú ideje folyó Monitor kutatások adatai révén, valamint ehhez kapcsolódóan a sokféle adatforrást felhasználó, sajnos kevésbé friss szimulációs elemzések révén, az egyik meghatározó egyenlőtlenségi dimenzióról van alapos képünk (Tóth 2013. 2015. Gábos, Szívós és Tátrai 2013. 2015). Az *iskolai egyenlőtlenségek* alakulásának vizsgálata egyre inkább átkerült a szociológusoktól a közgazdászokhoz, de a hangsúlyt ezzel kapcsolatban is arra helyezném, hogy történetek-e komoly erőfeszítések költséges, nagyléptékű adatbázisok létrehozására és elemzésére. Ebből a szempontból egyrészt kiemelhető az országos középiskolai kompetenciaméréshez kapcsolódó, mára több hullámot is tartalmazó Életpálya adatfelvétel és kutatás, amelyet Kertesi Gábor vezet (ld. pl. Kertesi és Kézdi 2009. 2012). Másrészt pedig Hermann Zoltán és Varga Júlia készített a várható iskolai végzettségre vonatkozó hosszú távú előrejelzést tartalmazó szimulációs vizsgálatot (Hermann és Varga 2012). Ezek és más, szintén inkább közgazdászok által végzett kutatások folytatták leginkább a KSH adatbázisokon történő kutatás hagyományát. Az MTA KRTK-ban külön adatbank is működik, segítve a KSH adatforrások (háztartási költségvetési felvétel, munkaerő-felvétel, bértarifa-felvétel, TSTAR, stb.) rendszerezett felhasználását.

Fenntartom tehát, hogy ha valamely kormányzati, társadalmpolitikai döntéshozónak *igazán* szüksége lenne arra a tudásra, mekkora az elit, mennyien vannak a szegények és mennyire szegények (túl a jövedelmi szegénységen), van-e középosztály és mi jellemzi, stb. akkor az ehhez szükséges kutatás – igazából nem csekély – anyagi eszközeit költségvetési és nem versenyalapú pályázati forrásból kellene biztosítani. Lesz persze, aki az ilyen eljárást

antidemokratikusnak tartja majd. Valóban a későszocializmus utolsó éveire volt jellemző, hogy a szociológiai kutatási források néhány konkrét kutatóhoz (Andorka, Cseh-Szombathy, Ferge, Huszár, Kolosi) kötődő „főirány” között kerültek szétesésre. Az egyetlen szerencse az volt, hogy ezek a kutatók a *peer review* nélkül elnyert pénzekből, „kiváltságos alapon” olyan kutatásokat valósítottak meg a nyolcvanas években, amelyek folytatása a rendszerváltást követően, a kutatási források pályázati alapú, demokratikus elosztása mellett és ellenére hiányzik. A társadalmi rétegződés (és mobilitás) kutatása szerintem mindenképpen ilyen terület. Ezért gondolom, hogy bár sok részletet jól ismerünk a magyar társadalomról, néhány kutatói csoport jóvoltából, a társadalmi szerkezet *összképére*, a társadalom osztály- és rétegszerkezetére vonatkozóan inkább az átfogó és célzott kutatások hiánya jellemző az ezredforduló után, Kolosi (2000) monográfiáját követően.

Ha mindezt most mégis félreteszem, akkor a gondolatmenet a következő módon folytatható. Először érdemes a társadalmi rétegződés fő paradigmatis megközelítéseit áttekinteni. Másodsor néhány módszertani szempontra szeretném felhívni a figyelmet. Végül össze lehet foglalni jelenlegi tudásunkat néhány újabb, a hiányt bizonyos mértékben csökkentő kutatás, elemzés alapján.

Két fő irányzat

Lehet lesz, aki leegyszerűsítésnek tartja majd, *két* eltérő megközelítési módozatot fogok áttekinteni. Az egyik lényegében csak a *foglalkozásból* indul ki, a másik a társadalmi differenciálódás *több ismérve* alapján hoz létre társadalmi osztályokat, rétegeket.

Foglalkozási osztályszerkezet

A társadalmi helyzetet egyetlen tényezőre, a foglalkozásra visszavezető érvelés mind a rétegződés-, mind a mobilitási vizsgálatokban egy ortodox megközelítés. Abból indul ki, hogy a *munkamegosztásban elfoglalt hely* szerepe a meghatározó abban, hol helyezkedik el valaki a társadalomban. Ezek a fogalmak, mint foglalkozás, munkamegosztásban elfoglalt hely, vagy munkaerő-piaci pozíció persze nem teljesen ugyanazt jelentik; a foglalkozás a legszűkebb kategória, miközben a két másik fogalomba belefér akár az is, hogy valakinek (éppen, még, már) nincsen foglalkozása. Szerintem téves, de legalábbis leegyszerűsített értelmezés, hogy a foglalkozás (munkamegosztás) alapú osztályozás egydimenziós, szemben a később tárgyalandó, általában többdimenziósként jelölt megközelítéssel. A foglalkozás egyfelől következmény jellegű jellemző, amennyiben az iskolai végzettségen, képzettségen, megszerzett kompetenciákon múlik, hol talál valaki munkát, milyen munkát talál (ld. a képzettség és a munka „illeszkedése” mint kutatási terület), egyáltalán be tud-e lépni a munkaerőpiacra vagy sem. A foglalkozás másfelől magyarázó jellegű jellemző, amennyiben hatása van a megszerzhető bérekre, vagyis arra (is), hogy milyen mértékben rendelkezik valaki szabadon felhasználható anyagi forrásokkal. A végzett munka jellege, tartalma, mennyisége, a foglalkozás jellemzői emellett hatással vannak a szabadon felhasználható idő mennyiségére és struktúrájára is, vagyis összességében a foglalkozás, a munkavégzés nagyban hat az életmódra és életstílusra, ha ezeket a szabadon megválasztható (diszkrecionális) anyagi és időbeli források alapján közelítjük (Sobel 1981). Mindezzel vitathatatlanul kitágítottam persze az eredeti, szűken értelmezett foglalkozási rétegződési koncepciót, de nem tértem el a társadalom szerkezetéről való klasszikus gondolatmenettől, amely a társadalmi helyzet mögött három „kemény” változót, iskolázottság, foglalkozás, kereset tételez (Blau 1976). Továbbá ennek a három tényezőnek az egymásra épülő rendszere alkotja státuszmegszerzés folyamatának szintén hagyományos modelljét is (Treiman 1970).

Egy, a történeti, tudománytörténeti szakirodalom feldolgozásában mélyebbre ásó írás része lehetne annak pontosabb bemutatása, hogy a foglalkozásalapú társadalmi rétegződési modellek valójában abból az igényből nőttek ki, hogy a kutatók a társadalmi mobilitást kívánták vizsgálni a háború után, ami praktikusán az (intergenerációs) foglalkozási mobilitás elemzését jelentette, vagyis a kutatási feladatot az apa és fia foglalkozási pozíciójának mérésével és összevetésével oldották meg. Ezt azután egyszerűen társadalmi mobilitásnak minősítették, miáltal a társadalmi helyzetet azonosították a foglalkozási helyzettel. Ennek jele lehet, hogy a Glass (1954) által szerkesztett mobilitási tanulmánykötet egyik fejezete a foglalkozások rangsorával foglalkozik. Duncan (1961) foglalkozási státuszmérési indexet (SES) hoz létre, amit azután felhasználnak az amerikai státuszmegszerzési és mobilitási kutatásban (Blau és Duncan 1967). Az un. EGP osztályozás kidolgozása (Erikson, Goldthorpe és Portocarero 1979) készíti elő az ezt alkalmazó osztály-mobilitási elemzést (Erikson és Goldthorpe 1992). A foglalkozáson alapuló osztály- és társadalmi szerkezetre vonatkozóan az elméleti megalapozás és a mérések kialakítása tekintetében nyilván Goldthorpe munkásságát érdemes kiemelni; ennek nagyon alapos áttekintését adja Huszár (2013a, 2013b).

Összességében elmondható, hogy Magyarországon a foglalkozás alapú rétegződési elemzések esetében mind a mai napig használatosak azok a munkajelleg-csoportok, amelyek Ferge (1969) kutatásán alapulnak. Idősoros elemzések esetében ennek a sémának a használata megkerülhetetlen. Különösen, mivel érvényesnek gondolom Ferge (2002) megállapításait is, hogy a munka jellege szorosan összefügg az egyenlőtlenségek számos más dimenziójával és összetevőjével és jelentős magyarázó erővel rendelkezik a legtöbb egyenlőtlenség esetében, jelenleg is. Létező ellenérv, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt azok aránya, akiknek nincsen „munkajellegük”: fiatalok és még nem dolgoznak, idősek és már nem dolgoznak, éppen munkanélküliek vagy más okból nincs állásuk. A praktikus megoldás az ilyen személyek besorolása az utolsó foglalkozásuk szerint, (ha valaha volt nekik). Ennek a megoldásnak a következményét, torzító hatását a társadalmi rétegződésre érdemes kutatni (ld. a 2011 évi népszámlálási adatokon Hunyadi 2015), de a feltételezés éppen az, hogy a(z utolsó) foglalkozásnak jelentős a hatása a munkanélküliség valószínűségére, sőt az onnan való visszatérésre is; az egészségi állapotra (beteggé válásra); a gyermekvállalási döntésekre; a nyugdíjas életkörülmények anyagi és egyéb jellemzőire.

Nemzetközileg a foglalkozási osztályszerkezet mérésére leginkább az ESeC (European Socio-economic Classification) rendszerét ajánlják (Rose és Harrison 2010). A séma elméletileg és az osztályok tekintetében is nagyon hasonló az EGP-hez. Egy majd 20 évvel ezelőtti tanulmányomban érveltem amellest, hogy a hazai rétegződéskutatások is vegyék át ezt a kategorizálást (Róbert 1997) és ezt azóta is fenntartom (Róbert 2013). Az európai országok foglalkozási osztályozásának harmonizálására nemzetközi projekt is szerveződött, többnyire az egyes országok statisztikai hivatalainak részvételével. Ennek keretében a KSH képviseletében annak idején Bukodi Erzsébet végezte el az ESeC séma hazai adatokon való érvényességének (validitásának) vizsgálatát, összevetve a munkajelleg-csoportokkal. Az elemzés elsősorban a két séma közti olyan különbségekre irányult, mint a vezetők és beosztott értelmiségiek, illetve a szolgáltatóiparban dolgozó munkások eltérő besorolása a két osztályozás esetében (Bukodi 1999). Ferge Zsuzsa azért bírálja az EGP osztályozást, illetve az európai társadalmi-gazdasági sémát, mert ezek nem veszik figyelembe a tőkeviszony önálló strukturáló vagy réteggépző szerepét (Ferge 2010: 124). Ez így van, de a valóság az, hogy a foglalkozási osztályszerkezet semmilyen más, például az iskolázottság szerepét sem veszi direkt módon figyelembe. Az alapelv éppenséggel az, hogy a besorolás *csak* a foglalkozás, a részletes foglalkozási kódok szerint történjen. A (tőke)tulajdonosok is csak ilyen alapon kerülnek a „helyükre” ebben az osztályozási rendszerben.

Társadalmi rétegződés a tőkék és erőforrások mentén

Ebben a részben nem fogok tudni részletesen foglalkozni minden kérdéssel, ami *nem* foglalkozás alapon közelít társadalmi rétegződés és egyenlőtlenségek problémájához. Megint talán leegyszerűsített módon, két ilyen jelentős paradigmát látok. Az *egyik paradigma* az osztály haláláról beszél (pl. Clark és Lipset 1991. Pakulski és Waters 1996), de legalábbis csökkenő mértékűnek látja a társadalom hierarchikus rendjét és kétségbe vonja, hogy a korábbi „kemény” változók (foglalkozás, képzettség, kereset) rétegeznék a modern társadalmakat. Eszerint a paradigma szerint a társadalmat *vertikálisan* tagoló osztályok, rétegek helyett inkább *miliókról* kell beszélni, amelyek a társadalom tagjai között inkább *horizontális* különbségeket jeleznek. Nagyon jelentős szerzők képviselik ezt a megközelítést, mint például, a teljesség igénye nélkül, Beck (1983. 1986 (2003), Schulze (1992), Hradil (1995). A téma hazai kutatói közül Kovách Imre körül csoportosulnak azok, akik ebben a szellemben dolgoznak és tőlük idézhetők azok a tanulmányok, amelyek a leghatározottabban foglalnak állást az ilyen paradigmaváltás szükségessége mellett a társadalmi rétegződés kutatásában (Kovách 2006. Kovách, Kuczi és Jókuthy 2006. Kuczi, Kovách és Kristóf 2006).

Saját álláspontom lényege ezzel a paradigmával kapcsolatban, hogy – miközben érdeklődéssel olvasom a milió-kutatással kapcsolatos munkákat, sőt magam is részt veszek ilyen kutatásokban – nem fogadom el az osztály halálára vonatkozó tételt, nem gondolom, hogy a modern társadalmak „túl vannak renden és osztályon”, nem hiszem, hogy a vertikális rétegződést felváltotta volna a horizontális tagozódás. Egyrészt úgy gondolom, hogy a társadalomban a vertikális és a horizontális differenciálódás *együttesen* van jelen. Korábbi elemzéseink, amelyek illeszkednek az életstílus-milió tematikába is, a horizontális különbségek mellett alapvetően figyelembe vették a társadalmi státusz szerinti hierarchikus különbségeket is (Fábián, Róbert és Szívós 1998. Fábián, Kolosi és Róbert 2000). Ez a szemlélet kevésbé jellemzi Csité, Kovách és Kristóf (2006) fogyasztási csoport elemzését, amely hangsúlyosan horizontálisan különböző miliók bemutatását célozta. Ugyanakkor kutatásuk alapján a személyek egy nem kis hányadát nem sikerült elhelyezni egyik fogyasztói milióban sem, mivel alacsony mértékben fogyasztottak és szabadidős aktivitásuk is csekély volt. Gyakorlatilag tehát létezik egy olyan réteg, amely (hierarchikusan) a fogyasztói miliók alatt helyezkedik el. Másrészt viszont a különböző kutatási megközelítésekben a fő különbség az oksági összefüggés *irányában* van. Egyes kutatók szerint az értékeken, preferenciákon alapuló fogyasztói magatartás, az életstílus hozza létre a társadalmi rétegeket, amelyek inkább horizontálisan különböznek, s kevésbé rendeződnek el hierarchikusan. Más kutatók szerint éppen fordítva: a foglalkozási alapú rétegződés határozza meg a fogyasztást, az életstílust, amely eszerint alapvetően vertikális, még akkor is, ha az értékeken, preferenciákon alapuló döntéseknek is szerepe van. Bukodi (2006) tanulmánya szerint, amely többféle megközelítést is alkalmaz és a különféle modelleket viszonyítja egymáshoz, inkább ez utóbbi oksági irányról van szó.

Hozzám is nyilvánvalóan közelebb áll Tardos Róbert szintézisre törekvő tanulmánya, amely nem veti el a foglalkozási pozíció figyelembe vételét, miközben a társadalmi miliók vizsgálatát célozza (Tardos 2008). Emellett alapvetően egyetértek Ferge gondolatmenetével, aki elfogadhatónak tartja a hierarchiát sugalló osztálybesorolást, többek között azért (is), mert az „szembefordul a posztmodern meneküléssel az egyenlőtlenségek előtt”, azok hatásai, következményei előtt (Ferge 2010: 131). A nemzetközi irodalomban fontosnak gondolom Hout, Brooks és Manza (1993) válaszát az osztály halálára vonatkozó vitában. Emellett pedig Goldthorpe (2002) tanulmányát érdemes még mindenképp figyelembe venni. Szerinte az osztályhelyzet, amely nála természetesen univerzálisabb kategória, mint a foglalkozási

pozíció, továbbra is megbízhatóan kijelöli, milyen válaszokat adhat valaki a modern társadalmakban a globalizációból és mindenre kiterjedő kockázatokból adódó veszélyekre.

A *másik paradigma* nem utasítja el ilyen határozottan sem az osztály fogalmát, sem pedig azt, hogy a társadalom osztályszerkezete, rétegződése alapvetően vertikális, a társadalom tagjai hierarchikusan eltérő életesélyeket hordozó csoportokba tartoznak. Az én olvasatomban az elsősorban az angolszász szakirodalomból vehető tanulmányok, Rosmary Crompton, Fiona Devine, John Scott, Mike Savage írásai úgy fogalmazzák meg a rétegződéskutatás megújításának igényét, hogy közben nem vetik el sem az osztály (class) terminológiát, sem a vertikális elrendeződés realitását. Még a munkamegosztásban elfoglalt hely is számításba veendő ismérv, inkább kizárólagosságát vitatják, hangsúlyozva, hogy gazdasági, kulturális, szociális tőkék, erőforrások együtteséről lenne szó, ha azokat a tényezőket keressük, amelyek kijelölik az emberek helyét a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében. Ebben a megközelítésben pedig nem nehéz felismerni Bourdieu (1983. 1984) szemléletét, a kulturális, az anyagi és a kapcsolati tőkére vonatkozó elméletet, amelytől szintén nem idegen a társadalmi egyenlőtlenségek vertikális elrendeződése, valamint az osztály fogalma sem. Az angolszász szakirodalom persze ehhez is kritikával közelít (Savage, Warde és Devine 2005).

Mindeközben a vita *empirikus* vonulata konkrétan az angol társadalom osztályszerkezetére vonatkozik és a döntően Goldthorpe-hoz kötődő foglalkozási osztályséma érvényességét kérdőjelezi meg. A visszatérő érvelés egyik központi eleme, hogy a foglalkozási osztályszerkezet deduktív konstrukció, valóban jól értelmezhető az alkalmazási viszonyok esetében, de kevésbé működik a kulturális és társadalmi aktivitás vagy az identitás szempontjából (pl. Savage 2000. Devine 2008). Más megfogalmazásban: a foglalkozás alapú osztályhelyzet nem kellően reflektál arra, hogy az osztályok kulturális illetve szimbolikus konstrukciók is (Crompton 2008). Mindez azonban, egyrészt, mint jeleztem, ezeknél a szerzőknél nem vezet el az osztályelmélet tagadásához, inkább törekszenek olyan vitára, amelynek célja a minél árnyaltabb igényű elemzés és nem pedig egy ellenkező túláltalánosítás (Crompton et. al. 2000). Másrészt pedig alapvetően empirikus kérdéssről van szó, ahol az állításokat elemzés és bizonyítás követi. Ennek alapján szerintem az angol társadalomkutatási tapasztalatok segíthetnek abban, hogy pontosabban fogalmazzunk meg kutatási kérdéseket, de semmiképp sem érvek olyan értékelésben, hogy Magyarországon mi és hogyan (nem) működik: vannak-e osztályok, rétegek, vertikális társadalmi elrendeződés? Ehhez magyar adatokon el kellene végezni olyan elemzéseket, amelyeken az angol szakirodalom idézett állításai alapulnak és ezek az empirikus elemzések nálunk hiányosak. Az idézett angol szerzőkön túl, jó példa lehet akár a „másik oldalról” jövő szerzők kutatásai is a társadalmi helyzet és a kulturális fogyasztás kapcsolatáról (Chan és Goldthorpe 2007a. 2007b 2007c).

Módszertani szempontok

Ha valóban empirikusan akarunk közelíteni a társadalmi rétegződés vizsgálatához és a különböző paradigmatis megközelítésekkel kapcsolatban megalapozott állításokat akarunk megfogalmazni, számot kell vetnünk a különféle *mérési* problémákkal a társadalomtudományi kutatásokban. Kolosi Tamás vezetésével folyt egy OTKA kutatás az 1990-es évek első felében (Kolosi 1993), amelyben a hazai szociológia több módszertanban jártas képviselője részt vett, de a témával azóta valószínűleg nem foglalkozott ilyen átfogó és szisztematikus módon a hazai társadalomtudomány.

Ha a két legfontosabb rétegződési „kemény” változóból indulok ki, a foglalkozás és az iskolázottság mérése sem mentes a nehézségektől. A munkajelleg-csoportok esetében,

általában az abban szereplő „mindennapi” kategóriák kerülnek a kérdőívekbe és a kérdezettek besorolása ezekbe látszólag jól megoldott, illetve keveset tudunk az esetleges problémákról. Ha viszont foglalkozási réteg- vagy osztályszerkezet kívánunk mérni, a foglalkozásokat oly módon kell kérdezni és rögzíteni, hogy annak alapján lehetőség legyen részletes, a nemzetközi ISCO, illetve a hazai FEOR rendszernek megfelelő, kódolásra. Feltételezhetően mind a kérdezés, mind a kódolás szakaszában lehetnek módszertani problémák – legalábbis egy egyszerű keresés a google scholar felületen több, a lehetséges hibákkal foglalkozó külföldi tanulmányra vonatkozó találatot is hoz. Magyar vonatkozásban arra utalok még, hogy a munkavállalók egy részének több foglalkozása lehet; ez többnyire már az adatfelvétel szintjén elsikkad. Valószínű, hogy a személyek többsége nem kerülne más foglalkozási osztályba a különböző foglalkozási kódok alapján, de a torzítás mértékét nem ismerjük.

Az iskolai végzettség esetében ismét létezik egy jól működő kategorizálás, ahol el lehet helyezni a válaszolókat egy adatfelvétel során. A rétegződéskutatás számára azonban nem elégséges a befejezett iskolai végzettség szerinti besorolás, ott több információra van szükség a papíralapú iskolázottság mögötti tudásról, kompetenciáról (pl. milyen szakon végzett valaki, milyen képzési területen, stb.) Tekintve a magyar képzési rendszer szerkezetét, a lehetséges különféle iskolai utakat, amelyek egy adott végzettséghez elvezethetnek, az iskolatörténet nem véletlenül volt része a KSH régebbi társadalmi rétegződési felvételeinek.

A harmadik alapvető „kemény” változó a kereset, ahol többek között a válaszadási hajlandóság illetve az alulbecslés alapvető probléma. Ebben az esetben a kérdezési módnak sokféle formája létezik: keresetkénél nettó vagy bruttó? a keresetekre vagy a jövedelmekre vonatkozó kérdés? egyetlen kérdés vagy több, a különféle kereseti formákra illetve szociális juttatásokra külön rákérdező kérdés? egyéni szintre vagy háztartási szintre vonatkozó kérdés? nyitott kérdés vagy zárt, összeghatárokat megadó kérdés? stb. A mérés ebből következő megbízhatóságának szintén kiterjedt módszertani szakirodalma van. A keresetek, jövedelmek mellett a vagyoni elemek jelentik a szélesebben értelmezett anyagi tőkét a társadalmi rétegződés kutatáskor. Bevett kérdés a tartós fogyasztási cikkekkal, vagyontárgyakkal való rendelkezés, de ezek folyamatosan változó listája már nyilván lehet vita tárgya. A cél az, hogy a listán legyenek széles körben elterjedt javak, amelyek esetleges hiánya a szegénység indikátora; illetve legyenek ritka javak, amelyek esetleges megléte a jómód indikátora. Módszertani szempontból, ezeknek a listáknak az érvényessége folyamatos ellenőrzést és felülvizsgálatot kívánna. A vagyoni elemek másik formája, a befektetések és megtakarítások kérdezése már hasonló problémát vett fel, mint a keresetek, jövedelmek, a válaszadási hajlandóság illetve az alulbecslés szempontjából. Végül az anyagi életkörülmények részét képezi a lakás is, a lakástulajdon, a felszereltség, a komfortfokozat, a lakás (a lakóház) állapota, fekvése, összességében a lakás értéke. Az erre vonatkozó kérdezési mód talán kidolgozottabb, a mérés relatíve megbízhatóbbnak tekinthető, bár a lakásérték megbecslése esetében magas a válaszhiány. Ezen a területen adatfelvételi szempontból a Tárki Monitor kérdőívei sok éves tapasztalattal szolgálnak a kutatóknak, de az anyagi tőke vizsgálatok az adathiány, az alulbecsült adatok jelentik összességében a legnagyobb és tőkéletesen valószínűleg meg sem oldható módszertani problémát. Ezért különféle adatpótlási módszerek (imputálás) alkalmazására gyakran van szükség, ami nyilván hatással lehet a kutatási eredményekre.

A kulturális tőke Bourdieunél rendkívül absztrakt fogalom, a rétegződés kutatások itt ezért szorítkoznak a kulturális fogyasztás mérésére. A legtöbb esetben a mérés alapvetően *menyiségi*, a kérdőívekben gyakoriságokra vonatkozó kérdések szerepelnek: olvasás, színházba, múzeumba, koncertre járás, tévézés, stb. előfordulása valamilyen válaszkálán. Ezek a mérések azután szoros kapcsolatot mutatnak az iskolai végzettséggel, ami részben

nyilván valós összefüggés, de bizonyos mértékben okozhatja egy mérési probléma is, nevezetesen hogy az iskolázottabb válaszolók egy (vélt) elvárást követve a magas kultúra gyakoribb fogyasztóinak állítják be magukat. A rétegződés kutatása szempontjából mindenképpen a szabadon felhasználható idő eltöltésének, illetve a szabadon rendelkezésre álló pénz elköltésének *ízlésbeli* különbségeit kellene megragadni. Ekkor lehetne értékek, preferenciák különbségéről beszélni, s közelebb kerülnénk Bourdieu koncepciójához is. Ez azt jelenti, hogy a kérdőívben könyvek, filmek, színdarabok, kiállítások, zeneművek, tévéműsorok, stb. *minőségét* kellene mérni, azok műfajáról, jellegéről, címéről kellene adatot gyűjteni. Ez valószínűleg megnöveli a kérdezési időt, különösen akkor, ha a kutatás olyan módszert választ, hogy „mintákat” mutat, például a kérdezett festményeket lát, zenét hallgat, filmrészleteket néz, stb. és ezeket kell értékelnie, hogy mennyire tetszenek neki, állnak közel hozzá. De a kutatásnak mindenképpen el kell mozdulnia ebbe az irányba, különben fennáll a veszélye, hogy a rétegződés-elemzés csak a sztereotíp összefüggést „találja meg”: a magas státuszúak magas kultúrát fogyasztanak, az alacsony státuszúak tévét néznek. Miközben a cél az lenne, hogy érdemben vizsgáljuk az állítást, miszerint a kulturális fogyasztás mintái egy ponton túllépnek a társadalmi osztályon, az iskolai végzettségen, a kereseteken és ezektől függetlenül rendeződnek. Legalább azoknál, akiknél strukturálisan meghatározott módon keletkező, szabadon felhasználható pénz és idő áll rendelkezésre. Egy ennek megfelelő kulturális fogyasztási kérdéssor kidolgozása mindenképpen speciális módszertani kihívást jelent.

Ehhez képest a társadalmi (kapcsolati) tőke esetében talán kicsit jobb a helyzet. Itt egy külön kutatási irány, a hálózati (network) elemzés igen széles és jól kidolgozott mérési „étlapja” (pl. név-generátor, pozíció-generátor) kínál válogatási lehetőséget a társadalmi rétegződés ilyen szempontú vizsgálatához. Ez utóbbi tőkeforma kapcsán többek között Tardos (1995) tanulmányából érdemes tájékozódni. Személy szerint nekem ezen a területen kevesebb a módszertani tapasztalatom, de természetesen vannak olyan kutatások, amelyek a hálózati mérések megbízhatóságával foglalkoznak, mondjuk a pozíció generátor módszer esetében azzal, hogy a listán szereplő foglalkozások eltérései milyen különbségeket okozhatnak a network mérésekor? Vagy akár azzal, hogy mennyire különbözhetnek a különféle nemű, korú, iskolai végzettségű kérdezettek válaszai abból a szempontból, hogy mikor gondolják, hogy ismernek valakit, akinek bizonyos foglalkozása van, még akkor is, ha az „ismerni valakit” meg van határozva: tudja a nevét, szokott vele beszélgetni. A mérések egyik leggyakoribb nehézsége a társadalomtudományban, hogy a kutató *tényt* próbál mérni, miközben a válaszoló *attitűdjét* méri, ebben az esetben azt, kinek mit jelent, hogy ismer valakit, milyen gyakoriság esetén gondolja valaki, hogy „szokott” beszélgetni egy másik emberrel.

Az eddigiekből remélhetőleg jól látszik, hogy a különböző tőkék, erőforrások szerinti mérések megvalósítása, egy ilyen szemléletű társadalmi rétegződési kutatás adatgyűjtési nehézségei és költségei jóval nagyobbak, mint egy foglalkozási osztályszerkezetre vonatkozó kutatásé. A kutatásnak emellett meghatározott adatfelvételi követelményeknek is meg kell felelnie. A társadalmi rétegződés vizsgálatok szerintem ilyen feltétel egyrészt a *nagy elemszámú* minta, amely alkalmas a differenciálódás részletes, finom szerkezetének kimutatására és figyelembe vételére az osztályok, rétegek kialakításánál. A szokásos pályázati alapú kutatási gyakorlatban előforduló pár ezer fős adatfelvételek nem alkalmasak az ilyen vizsgálatra. A nagy elemszám a később maguknál az elemzéseknél is robosztusabb, megbízhatóbb eredményeket tesz lehetővé. Egy második feltétel az elégséges *kérdezési idő*, a megfelelő terjedelmű kérdőív, amely teret ad és lehetőséget biztosít a tőkeformák méréséhez szükséges információk begyűjtésére. Végül egy harmadik feltétel, hogy a társadalmi rétegződés felvétel ideálisan *háztartás alapú* mintán valósul meg, amely nem csak az egyének, hanem a családok rétegződésének vizsgálatát is lehetővé teszi, mivel a réteghelyzet valódi megfigyelési egysége

legalább annyira a család, mint amennyire az egyén. Más adatfelvételi követelmények, mint a megfelelő statisztikai módszerekkel végzett reprezentatív mintavétel, a (rétegenként eltérő) válaszadási hajlandóság / elzárkózás figyelembe vétele, a keletkezett adatok ellenőrzése, lehetőség szerinti javítása, akár a mintavételi, akár a nem-válaszolási hibák szempontjából, olyan elvárások, amelyek minden társadalomtudományi kutatás esetében fennállnak.

Osztálytérképek

Tanulmányom utolsó részében megpróbálom összefoglalni saját nézőpontomból, milyen ismeretek állnak rendelkezésre a mai magyar társadalom osztály- illetve rétegződési viszonyairól. Fontos megemlíteni, hogy Valuch Tibor legújabb monográfiája a jelenkori magyar társadalomról tartalmaz egy jóval kiterjedtebb fejezetet a társadalomszerkezetről és ezen belül áttekint több rétegződési modellt is (Valuch 2015: 117-126). Én, az általam megjelölt két fő kutatási megközelítést követve, egyrészt utalni kívánok a KSH 2011 évi népszámlálásán alapuló társadalmi rétegződéskutatás (Huszár 2015) foglalkozási osztályszerkezetre vonatkozó eredményeire. Másrészt foglalkozni fogok a „többdimenziós” osztálysémákkal, részletesebben a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja által 2014-ben végzett „*Osztálylétszám*” kutatás eredményeivel.

Bár néhány év késéssel készült el a KSH társadalmi rétegződés kiadványa, a foglalkozás alapú rétegződés és osztályszerkezet vizsgálatáról most rendelkezésre áll egy népszámlálási adatokon alapuló, érvényes és megbízható kép. A KSH kötet három sémával dolgozik, használja a nálunk megszokott hagyományos munkajelleg csoportosítást, a nemzetközi modellt követő társadalmi-gazdasági osztályozást, valamint egy új, ún. normatív-funkcionális osztálymodellt (Huszár 2013c). A foglalkozás alapú osztálytérkép a magyar társadalom (erősödő) *polarizálódását* mutatja. A korábbi népszámláláshoz viszonyítva többen tartoznak az értelmiségiek kategóriájába, de a szakképzett irodai, kereskedelmi szolgáltatási foglalkozásúak közé is. Ugyanakkor szintén többen vannak a foglalkozási hierarchia alján lévők is, a betanított és segédmunkások, az egyszerű szakképzetlen munkát végzők. A 2001 évi népszámláláshoz képest a 2011 évi népszámlálás esetében szerintem a gazdasági válság hatása (is) látható. Ezért csökkent a szakmunkások száma és ezért vannak kevesebben az önálló iparosok, kereskedők, a nem mezőgazdasági vállalkozók, de a mezőgazdasági vállalkozók is. Utóbbi foglalkozási csoportok esetében egyben a *tulajdonosi középosztály* csökkenéséről van szó. Ezzel összefüggésben szerintem érdemes felfigyelni arra, hogy a munkajelleg csoportok szerinti kategorizálásban kissé növekedett a vezetők rétege a két népszámlálás között, de a társadalmi-gazdasági osztályozás legfelső csoportjában, ahol felső- és középszintű vezetők, valamint nagy- és középvállalkozók együtt szerepelnek csökkenés mutatkozik – talán éppen a középvállalkozói tulajdonosi osztály miatt. A munkamegosztásban elfoglalt hely alapján kijelölhető *foglalkozási középosztály* esetében a népszámlálási adatok a „kékgallérosok” csökkenését egyértelműen mutatják. A „fehérgalléros” foglalkozási középosztály csökkenése valószínűleg kevésbé mutatható ki, mivel a két népszámlálás közti időszakban folytatódott a képzés expanziója, többen vannak, akik legalább érettségivel rendelkeznek, illetve akiknek diplomájuk van (Vastagh 2015, 57, 4.1. ábra), s ez megjelenik a foglalkozásszerkezetben is.

Sokszínűbb a kép azoknak a kutatásoknak a tükrében, amelyek nem csak a foglalkozás alapján osztályoznak, hanem a tőkék és erőforrások különféle kombinációjára építenek, vagy fogyasztási jellemzőket vesznek figyelembe. Ez egyfelől annak tudható be, hogy ezek a modellek tartalmilag az információk szélesebb körére építenek. Másfelől különféle

többdimenziós társadalmi rétegződési modellek léteznek egymás mellett, mivel a különböző kutatások bemenő változói, mérései eltérnek, illetve a kutatók különféle módszereket használnak az osztályok, rétegek meghatározására. Éppen ezért az ilyen modellek bemutatásakor szükség van a változók, indexek, módszerek pontos ismertetésére is.

A dimenziók, mérések a fogyasztási vagy életstílus modellek esetében mindenképpen szűkebbek, nem terjednek ki a tőkék és erőforrások teljes körére. Ez jellemzi a Tárkiban a Monitor adatokat felhasználó elemzéseket, amelyek sorában Fábíán (2015) a legfrissebb. Ez a tanulmány alapvetően anyagi-jóléti alapon csoportosít, három bemenő index alapján: jövedelmi helyzet, tartós fogyasztási és vagyoni elemek, lakásjellemzők. A jövedelmi helyzet mérésének újdonsága, hogy a keresetek mellett folyó kiadásokat és hiteltörlesztéseket is figyelembe vesz. A csoportképzés módszere klaszterelemzés volt és a tanulmány ennek alapján végül *öt társadalmi réteget* elemez, amelyek elnevezése felső (4%), felső-közép (11%), közép (20%), alsó-közép (29%) és alsó (36%). Háztartás szinten a 16 évesnél idősebb népesség megoszlása hasonló: felső (5%), felső-közép (13%), közép (24%), alsó-közép (27%) és alsó (31%). Ez az elsősorban anyagi-vagyoni jellemzőkre épülő osztálytérkép a megoszlás alapján talán piramist formáz, a magyar társadalom közel kétharmada „alul” van. A foglalkozási nézőpont alapján számomra fontos eredmény, hogy a tanulmány szoros kapcsolatot mutat ki a társadalmi rétegződés és munkaerő-piaci részvétel között egy olyan munkaintenzitás mutató használatával, amelynek értéke 0, ha az összes aktívkorú háztartástag közül senki se dolgozik és 1, ha minden aktívkorú háztartástag teljes munkaidőben foglalkoztatott. A munkaintenzitás közel 80% a felső osztályban és 40% alatt van az alsó osztályban. Munkanélküliek, alkalmi munkások, közmunkások döntően az alsó és alsóközép osztályban vannak, a vállalkozók a felső és felsőközép osztályban felülreprezentáltak.

Mindenképpen szélesebb szemlélettel közelít a társadalom osztályszerkezetéhez Kolosi és Pósch (2014) tanulmánya, ahol mind egy foglalkozási osztálybesorolást, mind pedig egy többdimenziós osztályszerkezetet bemutatnak a szerzők. A European Social Survey adatait felhasználva, ahol a kérdések foglalkozásának részletes (ISCO) kódolása elérhető, kialakították a nemzetközi EGP / ESeC osztályozást, aminek egy összevont, öt kategóriás változatát elemzik. Az ESS adatokban elérhető legutolsó évre, 2012-ben, a magyar társadalom foglalkozási osztályainak megoszlása eszerint a kategorizálás szerint: elit: 8%, értelmiségi: 14%, szellemi: 11%, szakmunkás: 30%, szakképzetlen munkás: 37%. A magyar társadalom osztálytérképén tehát ismét az látszik, hogy jóval kevesebben vannak felül vagy középen, mint a társadalom alján. Az ESS adatok alapján a szerzők különbségekre is utalnak nemzetközi összehasonlításban, s ez azt mutatja, hogy a szakképzetlen munkások aránya a visegrádi országokban jóval alacsonyabb, átlagosan 25%, miközben a többi foglalkozási osztályba többen tartoznak, mint nálunk.

A többdimenziós osztályszerkezet Kolosi és Pósch tanulmányában négy bemenő változót tartalmazott, amelyek részben ötfokú, részben négyfokú skálán voltak mérve a Táarki Monitor adatain. Az első változó a fenti ötkategóriás foglalkozási osztály volt. A második változó a személyek egyéni jövedelméből képzett kvintilis. A harmadik változó a kért iskolai végzettsége négy kategóriával: legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, érettségi (+ OKJ képesítés), felsőfokú végzettség. A negyedik változó a háztartás felszereltségét mérte és hét „elem” (HIFI, számítógép, videokamera, DVD-lejátszó, plazma/LCD televízió, digitális fényképezőgép és internet) meglétét vagy hiányát vizsgálta. Az ennek alapján készült főkomponensből azután szintén kvintilisek lettek. A négy bemenő változó alapján a szerzők látens osztályelemzést végeztek és a tanulmányban 2012-re vonatkozóan ezeket az osztályokat különböztették meg: Felső középosztály: 21%, Középosztály: 19% „Leszakadók” 7%, Munkásosztály: 24% és Depriváltak: 29%. Ezzel kapcsolatban a tanulmány jelzi, hogy az

elit különválasztása az alacsony mintanagyság miatt nem volt lehetséges. De ennél is fontosabb szerintem az a megjegyzés, miszerint „ezek a címkék magyar viszonylatban értendők, így a mi középosztályunk nem összekeverendő a nyugati, polgárosodott középosztályokkal, hanem relatív pozíciót jelöl” (id. m. 147). Nemcsak arról van szó tehát, hogy az osztálytérképen a felsőosztály vagy a középosztály aránya mekkora Magyarországon, hanem hogy – mint a tanulmány mutatja is – az osztályok tagjaira jellemző anyagi életkörülmények, életvitel sem olyan, mint amit a kategóriák sugallnak.

Az eddigiéknél részletesebben szeretném ismertetni a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja által végzett Osztálylétszám 2014 kutatást. Ez a kutatás módszertanában és megközelítésében egy kvázi licencet követve, gyakorlatilag a BBC bekapcsolásával elvégzett *Great British Class Survey*-t (Savage et al. 2013) „másolta le”. Az angol adatfelvételt a GfK végezte, s a magyarországi megvalósítást Kozák Ákos, a GfK Hungária Piackutató Intézet ügyvezető igazgatója kezdeményezte. A hazai médiapartnerek az *Index.hu* és a *Heti Válasz* voltak, az ő oldalaira került ki a link, ahol a kérdőív elérhető volt és online ki lehetett tölteni. Ezzel a lehetőséggel 2014 januárja és áprilisa között meglepően sokan éltek: 26946 fő nyitotta meg a kérdőívet és 13630 fő töltötte azt ki végig, vagyis nem hagyta abba a kitöltést a kérdőív vége előtt, bár nem feltétlen válaszolt meg minden kérdést. Az online adatfelvétel „mintája” természetesen nem reprezentatív, hiszen statisztikai véletlen mintavételről nem lehet beszélni, a válaszolók gyakorlatilag „önszelektált” tömeget jelentenek. Emellett a GfK egy 1000 fős reprezentatív mintán is felvette a kérdőívet. A különbséget jól jelzi, hogy az online kitöltők között háromszor annyian vannak az egyetemi végzettségűek, mint a reprezentatív mintában. A másik oldalról: az online válaszolók körében a 8 általános iskolát végzettek aránya mindössze 3% volt. Egyébként pontosan ez a *dizájn*, egy nagy elemszámú online adatfelvétel és egy reprezentatív mintán kitöltött kérdőív volt az alapja a nagy angol osztálykutatásnak is. Mills (2014) bírálja az angol kutatás mintavételi eljárását az „önszelekciós torzítás” miatt, aminek következtében a társadalom felső rétegei felülreprezentáltak. Az ilyen probléma csak részben javítható súlyozással. A súlyozás figyelembe tudja venni az eloszlások ismert, például demográfiai különbségeit, de mivel a különféle tőkeformák eloszlásának különbségei már nem ismertek, ezért a minta erre vonatkozóan nem is korrigálható, a torzító hatás megmarad. A súlyozás ilyen korlátai persze más adatfelvételek esetében is fennállnak. A vita során született válaszukban Savage és munkatársai hangsúlyozzák kutatásuk „kísérleti” jellegét. Elemzésükben az osztályok kialakításához a GfK kis elemszámú reprezentatív felvételét használták, viszont az osztályok „szociológiai kontúrjainak” megrajzolásához vették figyelembe az online válaszolókat, éppen így bizonyítva az osztálykategóriák érvényességét (Savage et. al. 2014).

Az Osztálylétszám kutatás kérdőívének adaptálását és az elsődleges elemzést az MTA TK kutatói végezték (Albert Fruzsina, Antalóczy Tímea, Dávid Beáta, Kristóf Luca, Róbert Péter és Szabó Andrea). A kérdőív kialakításának három fő szempontja volt: a tartalom és a felépítés kövesse az angol kérdőívet; ne fordítás, hanem valóban adaptáció történjen; a kérdőív ne legyen hosszabb 20 percnél (az online felvétel miatt). A kérdőív összeállításának (és a kutatásnak) egyik legfontosabb tartalmi jellemzője volt, hogy mindhárom Bourdieu-höz köthető tőkeformát (kulturális, társadalmi, anyagi) mérni kívánta, illetve figyelembe vette az osztályok kialakításánál. Ezt lényeges kiemelni, mivel a fentebb bemutatott osztálymodellek esetében az anyagi tőke mérése dominált; a kulturális tőkét lényegében csak az iskolázottság képviselte, a kapcsolati tőke pedig nem szerepelt az adatokban.

A kulturális (és szabadidős, vagyis fogyasztási) dimenzió esetében lényeges mind a „magas” kultúra fogyasztásának, mind a mindennapi szabadidős aktivitásoknak a felmérése, ami egy

25 tevékenységből álló listával történt, a részvétel gyakorisága alapján. Túl a mennyiségen a fogyasztás ízlésbeli különbségeit üdülési szokásokra, étterembe járási szokásokra és a zenei stílusra vonatkozó kérdések mérték. Az utóbbi esetben a válaszolók zenei részleteket hallgathattak meg az online kitöltés közben. A kapcsolati tőke mérését az ún. pozíció generátor módszer szolgálta, ahol a kérdés arra vonatkozott, hogy 26 felsorolt foglalkozás képviselői közül melyikhez tartozó személyt ismer a válaszoló, illetve hogy megítélése szerint kérhetne-e egy ilyen ismerőtől segítséget, tanácsot? A foglalkozási lista összeállításában Tardos Róbert segített abban, hogy a módszer korábbi hazai alkalmazásakor használt és a mérés szempontjából bevált foglalkozások szerepeljenek végül a listán. A kérdőív az anyagi erőforrások mérésénél tért el leginkább az angol mintától. Túl az ott szereplő háztartási jövedelemre, lakástulajdonra és értékre, illetve megtakarításokra vonatkozó kérdéseken, a magyar kérdőív rákérdezett a lakás felszereltségére és a tartós fogyasztási javakra (rendelkezik vele vagy nem rendelkezik), illetve a háztartás adósságaira.

Az angol mintát követve az elemzés az erőforrások három dimenziójában alakított ki összevont indexeket, mindegyik dimenzióban kettőt, vagyis összesen 6 indexet. A kulturális tőke esetében a fogyasztás egyik mutatója a hagyományos magas kulturális fogyasztásban való részvételt (színház, múzeum, opera látogatása, könyvolvasás), a másik pedig az új, főként az internethez és különféle közösségi tevékenységekhez köthető ún. feljövőben lévő („emerging”) kulturális fogyasztást mérte. Az indexek kialakításának módszere a faktorelemzés volt; az alacsony súllyal szereplő tevékenységek kikerültek az elemzésből; az utolsó lépésben a módszernek két faktort kellett elhatárolni úgy, hogy azok között a korreláció megengedett volt.

A társadalmi tőke két mutatója közül az egyik mennyiségi jellegű volt, azt vette számba, hogy a válaszolók hányféle foglalkozás esetében mondták, hogy ismernek olyan személyt. A másik mutató minőségi jellegű volt és az általa ismert foglalkozásokhoz kapcsolódó foglalkozási presztízs alapján rendelt pontszámot minden személyhez. (A foglalkozási presztízs mérése megfelelő magyar adatok hiányában Treiman nemzetközi pontszámai alapján történt.) A kapcsolati erőforrások egyik mérése tehát azok diverzitására, a másik pedig azok társadalmi rangjára vonatkozott.

Az anyagi körülmények tekintetében a legnagyobb problémát a magas válaszhány jelentette, mind a jövedelem, mind a lakásérték, mind a megtakarítások esetében. A kérdőívben erre számítva szerepelt a lakásfelszereltségre, a fogyasztási cikkekre vonatkozó kérdéssor, ami első lépésben a hiányzó jövedelmek pótlását segítette. Így sikerült a válaszolók nagy része esetében létrehozni az anyagi tőke egyik mérését, a háztartási jövedelmet. Az anyagi tőke másik mérése, a vagyon, a lakásérték és a megtakarítások alapján számolt faktor lett, hasonló adathiány pótlás után, mint ami a jövedelemnél történt. Mindennek következtében az anyagi tőke két indikátora (jövedelem és vagyon) meglehetősen magas szinten korreláltak egymással (0,6), nagyobb mértékben, mint más index párok: a két kulturális tőke, illetve a két kapcsolati tőke mutatóinak korrelációi 0,4 körüli értékek.

Az itt bemutatott társadalmi osztályszerkezet konstrukciójának módszere a klaszterelemzés volt. (A kutatásban készült osztálymodell a látens osztályelemzés módszerével is.) Az elemzés a reprezentatív GfK mintán készült. A fentebb részletezett 6 mutató, mint bemenő változók alapján a módszer 8 *osztályt* különített el. Fontos hangsúlyozni, hogy az angol elemzés gyakorlatát követve (és ellentétben például a Kolosi–Pósch módszerrel) az osztályok kialakításában olyan alapvető demográfiai változók, mint az iskolázottság vagy a foglalkozás nem voltak csoportképző tényezők, vagyis ebben a kutatásban csak a három tőkefajta alapján létrejövő osztályokról van szó. Az így kialakult osztálytérképet ebben a tanulmányban én is

csak a 6 index alapján mutatom be; az osztályszerkezet egy részletesebb, sok szempontú jellemezésen most is dolgozik a kutatócsoport. Az osztályok vertikális elrendeződésének meghatározásához a 6 index első főkomponensét számoltam ki és a faktorpontszámok alapján rendeztem sorba az egyes osztályokat.

1. táblázat. Az Osztálylétszám kutatás vertikális osztálytérképe, 2014.

Osztály	Százalék	Faktorpont átlaga (szórása)
1. Elit	1,3	3,52 (0,89)
2. Vagyonos felsőközép	1,5	1,92 (0,79)
3. Jól kereső középosztály	6,8	1,45 (0,51)
4. Kultúrafogyasztó középosztály	8,1	1,16 (0,52)
5. Magas kapcsolatú középosztály	12,5	0,51 (0,43)
6. Munkások	15,5	0,13 (0,46)
7 Sodródók, veszélyeztetettek	25,6	-0,05 (0,39)
8 Depriváltak, leszakadtak	28,7	-0,97 (0,41)
Összesen	100,0	

Az elit a faktorpont átlaga alapján kiemelkedik, de az egyes átlagok a 6 mutató esetében csak négyenél a legmagasabbak: a magas kultúra fogyasztása, a társadalmi kapcsolatok minősége, a jövedelem és a vagyon. Két indikátornál, a kapcsolatok mennyisége és az „új kulturális” részvétel esetében nem az elit a „legjobb”. A vagyonos felsőközéposztály átlagos értékei az indexeken elmaradnak az elit átlagától, kivéve a vagyoni mutatót, ahol gyakorlatilag ez az osztály is az elit szintjén áll. A jól kereső középosztály a második legmagasabb jövedelmi index átlaggal rendelkezik az elit után, a többi mutatót tekintve főleg a vagyon terén marad el az előző két osztálykategóriától. A kultúrafogyasztó középosztály esetében a magas kultúra fogyasztása az elit szintjén van, s emellett még az elitnél magasabb értéket vesz fel náluk az „új kulturális” részvétel is. A magas kapcsolatú középosztály az elit szintjén áll a társadalmi kapcsolatok presztízse tekintetében. Ugyanakkor kapcsolataik mennyisége átlag alatti és a többi mutatót tekintve is rosszabb a helyzetük más középosztályi csoportoknál. A munkások esetében meglepően magas a kapcsolatok mennyiségi mutatója, sőt a kapcsolatok a társadalmi presztízst tekintve is felette vannak az átlagnak. Az összes többi mutató esetében viszont a munkások már az átlag alá kerülnek. A sodródók és veszélyeztetettek osztálya szintén átlag alatti öt indikátor esetében, az egyetlen kivétel az „újkultúra”, ahol a kultúrafogyasztó középosztállyal vannak egy szinten. Végül a depriváltak és leszakadtak osztálya minden vizsgált dimenzióban az átlag alatt van. Ebbe az osztályba ráadásul ennek a kutatásnak a mérései szerint közel 30% tartozik. A két alsó osztály, ahol az összesített faktorpontszám az átlag alatt van, a társadalom több mint felét jelenti. A munkások osztály nem nagy, 15%, de velük együtt már a társadalom több mint kétharmadáról van szó. Velük szemben áll egy szűk harmad, amelynek egy része középosztályi címkét kapott, de ebben az esetben is fennáll a minősítés, hogy esetükben nem a nyugat-európai mércével mért középosztályról van szó. Jelzi ezt az is, hogy ezek a középosztályi csoportok valójában csak egy-egy indikátor tekintetében szerepeltek igazán jó.

Fő következtetések

Bár abból indultam ki, hogy a mai magyar társadalom osztályszerkezetére vonatkozó elemzéshez hiányoznak a megfelelő empirikus adatok, végül mégis sikerült ilyen tényekhez is eljutni. De valóban úgy gondolom, hogy pillanatnyilag – a KSH népszámlálási kiadványának köszönhetően – a foglalkozási osztályszerkezet elemzésében nincs lényeges lemaradás Magyarországon. Az ezt a megközelítést meghaladni kívánó kutatások – az Osztálylétszám 2014 kivételével – kis elemszámokon és a rétegződési dimenziókat tekintve sokkal szűkebb kérdésköröket, méréseket tartalmazó adatokon dolgoztak, mint annak idején a Rétegződés-modell vizsgálat. Az Osztálylétszám kutatás esetében pedig a nagy minta csak a Savage (2014) által is „unortodoxnak” nevezett online adatgyűjtés eredménye, ahol a 20 perces kérdezési idő is komoly adatgyűjtési korlát volt. További probléma, hogy a kétféle megközelítés, a foglalkozás alapú és az azon túllépő osztályszerkezet, megalapozottan nem hasonlítható össze, mivel ahhoz részletes foglalkozási kódolásra és a foglalkozási osztályok megfelelő előállítására lenne szükség. Nincs mód arra, hogy a különféle osztályozási besorolásokat „versenyeztetni” lehessen, magyarázó erejük alapján valamely külső, a konstrukcióban egyáltalán nem szereplő, erre a célra kijelölt függő változó(k) vizsgálatával minősíteni lehessen. Így a fontos kérdésre tehát, hogy milyen mértékben szükséges vagy hasznos túllépni a foglalkozás alapú társadalmi rétegződés vizsgálaton (ezt állítják Savage és követői, ezt vitatják Goldthorpe és követői Angliában) a választ szerintem Magyarországon nem lehet megkeresni, megtalálni. Ferge Zsuzsa a hatvanas években bizonyította, hogy a munkajelleg-csoportok magyarázó ereje más társadalmi egyenlőtlenségi jellemzőkre vonatkozóan erősebb, mint a hivatalos két osztály + 1 réteg modellé. Hasonlóan bizonyító erejű, magyarázó jellegű elemzések a különféle rétegződési modellek vizsgálatára szerintem jelenleg nálunk hiányoznak. Lehet érvelni a különféle meggyőződések alapján. Lényegében ez a szöveg sem tesz mást.

A részleteiben eltérő és a számszerű osztályozási besorolásokat tekintve különböző eloszlások ellenére is vannak olyan eredmények, amelyek egy irányba mutatnak. A mai magyar társadalomban kevesen vannak felül illetve középen, az abszolút arányokat nézve is, nem beszélve arról, hogy a napi életvitel szintjén hogyan viszonyul a magyar felsőközép- vagy középosztályi állapot a nyugat-európai sztenderdekhez. Ezzel szemben sokan vannak a társadalom alján és sokan vannak azok is, akik ennek a veszélynek vannak kitéve és nem elhanyagolható valószínűséggel kerülhetnek esetleg a társadalom aljára. Kolosi Tamás az ezredforduló idején, az akkori adatok alapján a magyar társadalmat joggal láttatta terhes babapiskótának és joggal bízhatott abban, hogy egy létező középosztály irányából bizonyos mértékű jóllét „lecsurog” a társadalom alsó osztályaiba és a szegénység és leszakadás mérséklődik a magyar társadalomban. Ez a pozitív scenárió nem valósult meg. További elemzőmunka feladata annak vizsgálata, hogy ez miért történt így. Ez az írás leíró jelleggel, az elmúlt évek keresztmetszeti adatai alapján adott egy semmiképp sem teljes képet a magyar társadalom osztálytérképéről.

Hivatkozott irodalom

- Beck, Ulrich (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In: *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Reinhard Kreckel (szerk.). Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag. 35–74.
- Beck, Ulrich 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: ARTT - Századvég
- Blau, Peter M. (1976): Parameters of Social Structure. In: P. M. Blau (szerk.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books Publ. Ltd.
- Blau, Peter M. és Otis D. Duncan (1967): *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley and Sons Inc.
- Bourdieu, Pierre (1983): The Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Jerome Richardson (szerk.). New York: Greenwood Press
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press
- Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle* 9(2): 28–57.
- Bukodi, Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág. 109–160.
- Chan Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007a): Social status and newspaper readership. *American Journal of Sociology* 112(4): 1095–1134.
- Chan Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007b): Social stratification and cultural consumption: Music in England. *European Sociological Review* 23(1): 1–29.
- Chan, Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007c): Social stratification and cultural consumption: The visual arts in England. *Poetics* 35(2): 168-190.
- Clark, Nichols T. és Seymour M. Lipset (1991): Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6(4): 397–410.
- Crompton Rosemary (2008): *Class and Stratification*. 3. kiadás. Cambridge: Polity Press.
- Crompton, Rosemary, Fiona Devine, Mike Savage és John Scott (szerk)(2000): *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers.
- Csiste András, Kovách Imre és Kristóf Luca (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In: *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó. 253–291.
- Devine, Fiona (1998): Class analysis and the stability of class relations. *Sociology* 32(1): 23–42.
- Duncan, Otis D. (1961): A Socioeconomic Index for all Occupations. In: *Occupations and Social Status*. Albert J. Reiss, Jr. (szerk.). New York: Free Press of Glencoe. 109–138.
- Erikson, Robert, John Goldthorpe és Lucienne Portocarrero (1979): Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology* 30: 415–441.
- Erikson, Robert és John H. Goldthorpe (1992): *The Constant Flux: A study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press
- Fábián Zoltán, Róbert Péter és Szívós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuszcsoporthoz társadalmi miliói In: *Társadalmi riport 1998*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Zoltán, Kolosi Tamás és Róbert Péter (2000): Fogyasztás és életstílus. In: *Társadalmi riport 2000*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Fábián Zoltán (2015): Társadalmi rétegek, fogyasztási státuszcsoporthoz Magyarországon. In: *Jól nézünk ki (...?!) Háztartások helyzete a válság után. Társadalmi Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 128–142.

- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: KJK.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 2(4): 9–33.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária (2013): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. In: *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Társi Monitor Jelentések 2012*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 37–60.
- Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária (2015): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In: *Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után. Társi Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 44–71.
- Glass, David V. (szerk) (1954): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul
- Goldthorpe, John H. (2002): Globalisation and Social Class. *West European Politics* 25(3): 1–28
- Hermann Zoltán és Varga Júlia (2012): *A népesség iskolázottságának előrejelzése 2020-ig Iskolázási mikroszimulációs modell (ISMIK)*. Budapest Munkagazdaságtani Füzetek BWP 4. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
- Hout, Mike, Clem Brooks és Jeff Manza (1993): The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology* 8(3): 259–277.
- Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra és életstílus kutatás a 80-as években. In: *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Stefan Hradil és Jules. S. Peschar (szerk.). Budapest: Aula. 347–387.
- Hunyadi Zsuzsanna (2015): A nem foglalkoztatottak rétegződése. In: *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Huszár Ákos (szerk.). Budapest: KSH. 83–95.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek, *Statistikai Szemle* 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái *Statistikai Szemle* 91(2): 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle* 56(11): 959–1000.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle* 59(7-8): 798–853.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás (szerk.) (1993): *A mérés problémája a társadalomtudományokban*. (Társadalomkutatási Módszertani Tanulmányok 5.) Budapest: OMIKK, TÁRKI.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezetete*. Budapest: Osiris
- Kolosi Tamás és Pösch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In: *Társadalmi riport 2014*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 139–156.
- Kovács Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: *Társadalmi metszetek*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó. 11–18.
- Kovács Imre, Kuczi Tibor és Jókuthy Emese (2006): Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: *Társadalmi metszetek*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó. 19–35.
- Kuczi Tibor, Kovács Imre és Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In: *Társadalmi metszetek*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág Kiadó. 79–105.
- Mills, Colin (2014): The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology* 48(3) 437–444.

- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage
- Róbert Péter (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 7(2): 5–48.
- Róbert Péter (2013): Társadalmi rétegek, osztályok vizsgálata a 2011. évi népszámlálás adatain. *Statistikai Szemle* 91(3): 314–319.
- Rose, David és Eric Harrison (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge
- Savage Mike (2000): *Class Analysis and Social Transformation*. Milton Keynes: Open University Press
- Savage Mike, Alan Warde és Fiona Devine (2005): Capitals, assets and resources: some critical issues. *British Journal of Sociology* 56(5): 31–48.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman és Andrew Miles (2013): A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology* 47(2): 219–250.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Sam Friedman, Daniel Laurison, Andrew Miles, Helene Snee és Mark Taylor (2014): On Social Class, Anno 2014. *Sociology* (online first)
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Sobel, Michael E. (1981): *Lifestyle and Social Structure: Concepts, Definitions, and Analyses*. New York: Academic Press
- Tardos Róbert (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle* 5(4): 73–80.
- Tardos Róbert (2008): Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég (új folyam)* 13(50): 5–50.
- Tóth István György (2013): Jövedelem-eloszlás 2009–2012 között. In: *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Tárki Monitor Jelentések 2012*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 9–36.
- Tóth István György (2015): Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között. In: *Jól nézünk ki (...?! Háztartások helyzete a válság után. Tárki Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI. 11–43.
- Treiman, Donald J. (1970): Industrialization and social stratification. *Sociological Inquiry* 40(2): 207–234
- Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris
- Vastagh Zoltán (2015): Rétegződés és iskolázottság. In: *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Huszár Ákos (szerk.). Budapest: KSH. 55–69.